УДК 614.2

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ІСТОРІЇ ВИЩОЇ ВІЙСЬКОВО-МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. ВІЙСЬКОВИЙ (1939-1942) І ВІЙСЬКОВО-МЕДИЧНИЙ (1951-1958) ФАКУЛЬТЕТИ ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ МЕДИЧНОМУ ІНСТИТУТІ

Повідомлення 1. Військовий факультет (1939-1942) при 1-му Харківському медичному інституті

М.П.Бойчак, генерал-майор медичної служби у відставці, доктор медичних наук, професор кафедри військової терапії Української військово-медичної академії

Резюме. *У статті розповідається про організацію та діяльність першого в Україні вищого військово-медичного навчального закладу – Військового факультету при 1-му Харківському медичному інституті у 1939-1942 рр. Наводиться перелік кафедр Військового факультету, на яких слухачі отримували підготовку з військово-медичних дисциплін, знайдені відомості щодо їх керівників та викладачів.*

Ключові слова: *підготовка військових лікарів, військовий факультет, військово-медичний факультет, військово-медичні кадри, 1-й Харківський медичний інститут, Друга світова війна.*

Деякі загальні питання підготовки військових лікарів перед Другою світовою війною та в ході війни.

Сьогодні вже достеменно відомо щодо агресивних планів Радянського Союзу у 30-40-х роках минулого століття відносно підготовки до війни з Німеччиною, до війни наступальної, загарбницької, до «совєтизації» європейських країн, як у пісні тоді співалося: «Наше гасло – Всесвітній Радянський Союз». Відповідно проводилась підготовка Червоної Армії та її військово-санітарна служба. Значна увага у цій роботі надавалася підготовці медичних кадрів.

У сучасній військово-медичній історичній літературі недостатньо висвітлена діяльність Військового факультету (ВФ) при 1-му Харківському медичному інституті (ХМІ). Разом з тим, цей вищий військово-медичний заклад був першим на теренах України, у якому готувалися кадри військових лікарів. Історії його становлення та функціонування і присвячене наше дослідження.

До 1939 року військові лікарі готувалися тільки у Військово-медичній академії імені С.М.Кірова. У той час підготовка з військово-медичних дисциплін здійснювалася тільки в об'ємі полку-дивізії.

У 1939-1943 роках у зв'язку з необхідністю підготовки значного числа військових лікарів мережа вищих військово-медичних навчальних закладів, як вищих так і середніх, була значно розширена. Це і не дивно, адже у 1939 р. розпочалася Друга світова війна, у якій активну участь брав і Радянський Союз: окупація західних територій України, Білорусії, Прибалтійських країн і Фінляндії. Перед цим участь СРСР у Громадянській війні в Іспанії (1936-1939), бойові дії радянських військ біля озера Хасан (1938) і ріки Халхін-Гол (1939).

Значну шкоду військово-медичній службі було нанесено репресіями щодо керівного складу Червоної армії у 30-ті роки.На початок Другої світової війни на території Радянського Союзу некомплект військових лікарів складав 23%, особливо великий некомплект мав місце на рівні середньої та вищої ланки медичної служби

Символічно (і не випадково), що 1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна і 1 вересня 1939 р. розпочалися заняття у щойно створених нових військово-медичних навчальних закладах, адже військових лікарів було вкрай мало, а бойові дії потребували значної їх кількості. Разом зі створенням двох військово-медичних академій (Куйбишевської у 1939 р. та Військово-морської у Ленінграді у 1940 р.) було відкрито три військових факультети (ВФ) при медичних інститутах: 2-

му Московському, 1-му Харківському і Саратовському. Відкриті військово-медичні училища для підготовки військових фельдшерів: у 1935 р. - Харківське військово-медичне училище з фармацевтичним відділенням, у 1939 р. – Київське та Кронштадтське військово-медичні училища. У військових округах і на флотах організовані курси вдосконалення військових лікарів. [1,2].

Військові факультети при медичних інститутах, наказом Народного комісара оборони СРСР № 0195 від 24.08.1940 були перепідпорядкуванні від Управління вищих навчальних закладів Червоної армії начальнику Санітарного управління Червоної армії [3].

У 1942-1944 рр. у зв'язку з реорганізацією системи підготовки та вдосконалення військових лікарів військові факультети (саме військові, а не військово-медичні, як інколи помилково вони визначаються в літературі) при медичних інститутах і Куйбишевська військово-медична академія були розформовані. Здавалось б, йде війна, лікарів, як і раніше, не вистачало – і тут ліквідувати три навчальних заклади! Проте пояснення було.

Досвід медичного забезпечення Червоної армії перших років війни показав, що заходи з покращення системи підготовки медичного складу кадрів і запасу, які були здійсненні перед війною зіграли позитивну роль у справі покращення діяльності медичної служби. Більшість медичного складу військових частин та з'єднань, польових лікувальних закладів, більш менш чітко уявляли собі зміст і обсяги заходів з надання медичної допомоги хворим та пораненим. Разом з тим, досвід медичного забезпечення бойових дій військ Червоної армії виявив у перші же місяці війни найбільш серйозний недолік самої системи підготовки військових лікарів, яка до війни була розрахована, головним чином, на поповнення рядового лікарського складу – молодших лікарів полків. Такий рівень підготовки мав місце як на військових факультетах (ВФ) медичних інститутів, так і у військово-медичних академіях. Систематична цілеспрямована підготовка керівного складу медичної служби у довоєнний період практично була відсутньою. Як результат – серйозні прорахунки в організації медичного забезпечення, особливо страждало управління силами і засобами медичної служби. Лише досвід повсякденного керівництва цією службою, отриманий в ході війни, нерідко ціною важких невдач і помилок, дозволив лише частково поповнити відсутність системи цілеспрямованої передвоєнної підготовки керівних військово-медичних кадрів [4].

Зважаючи на вище сказане, уже в ході війни було створено нову систему підготовки військово-медичних кадрів. Потреби у ВФ при медичних інститутах і в Куйбишевській військово-медичній академії відпала, адже евакуйовані цивільні медичні заклади, робота яких вже відновилася, випускали необхідну кількість лікарів, що поповнювали низову ланку медичної служби (батальйон, полк, бригада). Узагальнюючи досвід перших місяців війни, прийшло усвідомлення, що у Військово-медичній академії необхідно готовити не тільки лікарів для полкової ланки, але і керівний склад медичної служби. Трохи пізніше начальник ГВСУ Є.І.Смірнов скаже: «…какую большую оплошность мы сделали, готовя в высших учебных военных заведениях не руководящий состав медицинской службы, а младших врачей полков. Плохо, когда медицинская служба не имеет грамотных младших врачей, но велика беда, когда военная медицина, имея хороших рядовых врачей, не имеет подготовленных руководителей» [5]. Таким чином, війна переконливо довела необхідність планомірної підготовки керівних кадрів медичної служби, розпочинаючи зі старшого лікаря полку до начальника медичної служби армії і фронту включно.

Ю.І.Смірнов пригадував, що свої пропозиції відносно реорганізації військово-медичної освіти доповідав особисто Й.Сталіну у кінці 1942 р. Мова йшла про ліквідацію Військово-медичної академії у Куйбишеві і трьох ВФ при медичних інститутах, у тому числі 1-го ХМІ. Тоді ж була реформована і Військово-медична академія імені С.М.Кірова, у ній було створено три факультети: 1-й - командно-

медичний, 2-й - лікувально-профілактичний з дворічним терміном навчання для них і 3-й факультет для підготовки старших лікарів полків з п'ятирічним терміном навчання. 1-й і 2-й факультети мали по три відділення для підготовки фахівців різного профілю. Саме тоді (25 листопада 1942 р.) Верховним головнокомандувачем була затверджена ця пропозиція [6]. Реально процеси реорганізації розпочалися у 1943 р. Її результати проявилися тільки в останній рік війни, у повній мірі – у післявоєнний період.

Організація Військового факультету при 1-му Харківському медичному інституті у довоєнний період (1939-1942).

ВФ при ХМІ було організовано у квітні 1939 р. згідно зі спеціальною постановою Уряду СРСР № 148/15с від 1 лютого 1939 р. Відповідно до цієї постанови комплектування ВФ здійснювалося за рахунок студентів медичних вузів, які закінчили 3-й курс навчання і мали гарну та відмінну успішність, у віці до 35 років, придатних за станом здоров'я до стройової служби. Щорічно набиралося по 150 студентів. Забезпечення основними навчальними, лабораторними, клінічними базами здійснювалося за рахунок 1-го ХМІ. Викладання клінічних дисциплін за 4-5 курси медичного інституту здійснювалося на клінічних кафедрах 1-го ХМІ. Дисципліни військово-медичного спрямування викладалися на кафедрах ВФ та були їх власністю. Комплектування військових кафедр в основному було завершено до 7.02. 1940. Навчальний план Вф по основним медичним дисциплінам відповідав навчальним планам лікувальних факультетів медичних інститутів. Була збільшена кількість навчальних годин з військових дисциплін за рахунок зменшення навчальних годин по акушерству та гінекології, дитячим хворобам і виключення таких дисциплін, як гігієна праці, професійна гігієна тощо.

Щоб зрозуміти, які предмети викладалися на ВФ при медичних інститутах, подивимося, що у цьому плані відбувалося у Військово-медичній академії – флагмані медичної освіти у Червоній армії. У 30-х роках в Академії створюються нові кафедри військово-медичного спрямування:

- кафедра військових і військово-санітарних дисциплін (з 1929 р.);
- кафедра воєнно-польової хірургії (з 1931 р.);
- кафедра патології і терапії бойових отруйних речовин (1936 р.);
- кафедра військової гігієни з курсом санітарно-хімічного захисту (1936 р.);
- кафедра санітарно-хімічного захисту (з 1938 р. самостійна кафедра);
- кафедра епідеміології з курсом дезінфекції (1939).

Створювалися не тільки нові кафедри, мінялися і терміни навчання. Стало зрозумілим, що скорочення терміну навчання з 5 до 4 років, яке було прийнято у 1931 р., було не раціональним. У 1933 р. Академія повернулась до 5-річного навчання, а в 1936 р. – до 6-річного [7].

У довоєнні і воєнні роки (1939-1942) ВФ при медичних інститутах мали такі власні кафедри:

- основ марксизму-ленінізму;
- військових і військово-санітарних дисциплін;
- воєнно-польової хірургії зі стоматологією і воєнно-польовою рентгенологією;
- військової епідеміології з дезінфекцією і паразитологією;
- військової гігієни;
- санітарно-хімічного захисту з патологією та терапією отруйних речовин;
- військово-фізичної підготовки;
- курсу іноземних мов;

Назви кафедр на різних ВФ могли дещо мінятися.

Комплектування кафедр основним професорсько-викладацьким складом та обладнання їх найбільш важливим навчальним майном було в основному завершено до 7.02.1940.

Відбір слухачів проводився безпосередньо ФВ за рахунок студентів медичних інститутів, які успішно закінчили три курси медичного інституту і відповідали всім вимогам до осіб,

що поступали до вищих військово-навчальних закладів. Студенти, що були прийняті до ВФ, зараховувалися на дійсну військову службу на посаду слухача.

У 1939-1940 рр. зарахування слухачів на ВФ при 1-му ХМІ проводилося за рахунок студентів 1-го і 2-го Харківських, а також Дніпропетровського і Одеського медичних інститутів.

На ВФ довоєнного періоду слухачам через 3-4 місяці після проходження курсу стройової, фізичної і стрілецької підготовки та табірних зборів, присвоювалося звання військового фельдшера (прирівнювалось до лейтенанта медичної служби); після закінчення 4-го курсу вони отримували звання старшого військового фельдшера (прирівнювалось до старшого лейтенанта медичної служби); після закінчення ВФ і державних іспитів – звання військового лікаря 3 рангу (прирівнювалось до капітана медичної служби).

Слухачі ВФ забезпечувались всіма видами постачання звичайного для офіцерського складу, грошовим утриманням, передбаченим для військових академій.

Перед закінчення ВФ слухачі здавали наступні державні іспити:

1) хірургія та воєнно-польова хірургія;

2) терапія з патологією і терапією уражень бойовими отруйними речовинами;

3) інфекційні хвороби з військовою епідеміологією;

4) гігієна з військовою гігієною;

5) військові і військово-санітарні дисципліни.

Слухачі, що успішно склали державні іспити отримували диплом зі званням лікаря. Слухачі, які отримали диплом з відзнакою, отримували право вибору місця служби і зарахування до ад'юнктури.

ВФ мали усі ознаки військової частини: управління, кафедри, основні підрозділи і підрозділи обслуговування. До управління відносилися: командування (начальник ВФ, заступник начальника з навчальної та наукової роботи, заступник начальника з політичної частини, помічник начальника з матеріально-технічного забезпечення); адміністративно-стройове відділення із таємною частиною; навчальний відділ з відділенням навчально-лабораторного і медичного постачання, бібліотека.

Перед випуском з Факультету курсанти направлялися у військові табори для проходження військової і військово-санітарної практики. Так, перед випуском 1941 р., було здійснено вихід у Чугуївські літні табори. До місця розташування табору курс здійснив дводенний марш пішки з повною викладкою, що належала червоноармійцю у поході. На малих і великих привалах слухачів навчали дотриманню питного режиму, раціональному використанню сухого червоноармійського пайка, приготуванню їжі в солдатських казанках у польових умовах. Протягом місяця проводилися заняття на місцевості, відпрацьовувалися навички надання першої медичної допомоги пораненим і виносу їх з поля бою. Навчалися розгортати на місцевості батальйонний і полковий медичні пункти, виконанню нормативів по розгортанню і згортанню етапів медичної евакуації у найкоротші терміни. Крім того, велися заняття з орієнтації за компасом на пересічній місцевості, проведенню санітарно-епідеміологічної розвідки населених пунктів з метою недопущення заносу інфекційних захворювань у війська. Польові медичні навчання у літніх таборах стали майбутнім військовим лікарям у пригоді в умовах Другої світової війни [8, 9].

Керівний склад ВФ при 1-му ХМІ

Начальником ВФ при ХМІ при його організації був Андрій Олексійович Великий, який очолював Факультет протягом року.

А.О.Великий народився 14.10.1900 у с.Колишкіно Самарської губернії. У Червоній армії з 1918 р., учасник Громадянської війни. До 1925 р. перебував на стройових посадах у різних військових частинах.

Після закінчення Військово-медичної академії у 1930 р. служив військовим лікарем (молодший і старший лікар у стройових частинах, начальник санітарної служби

кавалерійської дивізії і кавалерійського корпусу). У 1938-1939 рр. – радник Республіканської армії в Іспанії. З 1940 до 1942 р. - радник Китайської армії.

У жовтні 1942 р. очолив санітарний відділ 65-ї армії Донського фронту. Потім був заступником начальника Військово-санітарного управління Південно-Західного фронту. У березні 1943 р. призначений начальником Курсів вдосконалення медичного складу Середньоазіатського військового округу, з серпня 1944 р. – начальник санітарного відділу 14-ї армії Карельського фронту. Керував медичною службою армії у Сталінградській битві і Петсамо-Кіркенеській операції. Після війни на адміністративних посадах. Звільнений з армії у 1948 р., доцент, полковник медичної служби. Автор низки наукових праць. Нагороджений п'ятьма орденами і медалями [10, 11].

Хто був другим начальником Факультету у 1940-1941 роках?. У літературі є різні дані. Мова йде про С.О.Семеку і А.Д.Проніна. Найбільш відомою особистістю у військовій медицині є С.О.Семека, який очолював ВФ у 1940-серпень1941 рр.

Сергій Олександрович Семека (1906-1966) народився у С.-Петербурзі, у 1931 р. з відзнакою закінчив Військово-медичну академію. Служив у військах молодшим, потім старшим лікарем полку, дивізійним і корпусним лікарем. У 1936-1939 рр. – служба в Санітарному управлінні Ленінградського військового округу (помічник, потім начальник відділу), одночасно очолював кафедру військових дисциплін Ленінградського фармацевтичного інституту. У 1939 р. йому присвоєна вчена ступінь кандидата медичних наук. Учасник Радянсько-фінської війни 1939-1940 рр.у якості начальника лікувально-евакуаційного відділу Північно-Західного фронту.

З 1940 р. до серпня 1941 р. - начальник ВФ при 1-му ХМІ. Набутий практичний досвід участі в організації медичної допомоги на війні передавав слухачам ВФ, узагальнив у працях: «Санитарное обеспечение роты и батальйона в период боев с белофиннами (1939-1940), «Организация и работа полковых медицинских пунктов в период боев с белофиннами», які були надруковані у серпневому номері журналу «Военно-санитарное дело» за 1940 рік. Перебуваючи на посаді начальника ВФ при ХМІ приймав також участь у підготовці проекту «Наставления по санитарной службе Красной Армии» (підписано до друку 5 липня 1941 р.). Цією Настановою військові лікарі керувались протягом усієї Другої світової війни.

У роки Другої світової війни С.О.Семека був начальником санітарного управління армії і санітарного управління фронтів (Воронезького та 1-го Українського). З 1944 р. – начальник ВФ при Центральному інституті вдосконалення лікарів і одночасно організованою ним кафедрою історії військової медицини того ж Факультету. У 1952-1953 рр. – заступник начальника ГВМУ МО СРСР з науково-дослідної роботи. У 1953-1957 рр. – начальник ВФ при Центральному інституті вдосконалення лікарів, з 1957 р. – начальник військової кафедри Центрального інституту вдосконалення лікарів, потім начальник військової кафедри 1-го Московського медичного інституту (1958-1966).

С.О.Семека – широко відомий фахівець в галузі організації медичного забезпечення військ, історії військової медицини і викладання військово-медичних дисциплін. Він автор понад 70 наукових праць. Брав участь у розробці основних документів медичної служби Радянської армії, що регламентували її діяльність в бойових умовах. Брав безпосередню участь у підготовці Енциклопедичного словника військової медицини, автор капітальної праці «Медицина военная», надрукованої у цьому словнику [12, 13].

У літературі є також дані, що начальником ВФ до серпня 1941 р. був А.Д.Пронін. Скоріше всього, що і С.О.Семека і А.Д.Пронін займали цю посаду впродовж 1940-1941 рр., тільки у різні проміжки часу, адже тоді, особливо у передвоєнні роки, було звичайним, коли офіцери знаходились на посадах короткий термін.

Пронін Андрій Дмитрович народився у 1901 р. у с. Грибоєдово Пензенської губернії. Закінчив ВМА у 1928 р., служив на різних посадах. До серпня 1941 р. – начальник ВФ при ХМІ.

У роки Другої світової війни був начальником Санітарного відділу 49-ї армії Резервного (жовтень-грудень 1941) і Західного (грудень 1941-1942) фронтів. У подальшому служив корпусним лікарем 2-го окремого гвардійського корпусу Північно-Західного фронту і (липень 1942-жовтень 1943) начальником УПЕП-154 4-ї Ударної армії у складі 1-го Прибалтійського і (лютий-травень 1945) 3-го Білоруського фронтів. Звільнений з армії у 1953 р. [14].

Військовим комісаром Факультету перед війною був бригадний комісар Ю.Б.Ібатулін. Про нього мало збереглося відомостей. Його прізвище рахується у списках репресованих вищих командирів і начальників ЗС СРСР. Юнус Богаутдінович Ібатулін перед війною служив на посаді військового комісара Тамбовської кавалерійської школи, арештований 29.03.1938, звільнений 28.10.1939. [15].

Обидва курси достроково, через місяць після початку війни, були відправлені на фронт. Зі спогадів слухача 4-го курсу М.А.Марченко, 5-й курс 1939 року набору (141 особа) і 4-й курс 1940 року набору (151 особа, у тому числі 13 жінок) були випущені з присвоєнням військового звання «військовий лікар 3-го рангу». Слухачі 5-го курсу звільнялися від державних іспитів і всім було видано дипломи лікарів. Слухачі 4-го курсу (провчилися на ВФ тільки один рік) відправилися на фронт зауряд-лікарями з наступним закінченням навчання на 5-му курсі. Усім видана така довідка: «Удостоверение дано (Ф.И.О.) в том, что он прослушал 4 курса военного факультета при 1-м Харковском медицинском институте и сдал все положенные по учебному плану экзамены и зачеты за 4 курса со средней оценкой…. Выпущен досрочно зауряд-врачом на основании распоряжения Главного военно-санитарного управления Красной армии. Телеграмма № 41731 от 14 августа 1941 года. Подписи: Начальник Военного факультета, военврач 1-го ранга С.А.Семека. Военный комиссар, бригадный комиссар Ю.Б.Ибатулин».

Після відправки обох курсів на фронт сам ВФ у середині жовтня 1941 р. був евакуйований до Саратова на навчальну базу ВФ при Саратовському медичному інституті. Навчання набраних у 1941 р. слухачів тривало протягом 1942 року [16, 17].

Кафедри Військового факультету

Кафедра військових і військово-санітарних дисциплін

Начальником кафедри військових і військово-санітарних дисциплін ВФ при 1-му ХМІ був бригадний лікар М.М.Невський.

Микола Михайлович Невський народився 1.05.1893 у Москві, у 1916 р. закінчив медичний факультет Юр'євського університету.

Свою працю розпочав у 1916 р. у якості молодшого лікаря на Балтійському флоті у роки Першої світової війни.

У Червоній армії з 1919 р., учасник Громадянської війни. Служив на посаді старшого лікаря стрілецького полку. У подальшому, з 1930 до 1939 рр., послідовно очолював Полоцький, Вітебський і Мінський військові госпіталі. Потім служив у Військово-санітарному управлінні Білоруського військового округу.

З 1939 до 1941 року військовий лікар 1-го рангу М.М.Невський – начальник кафедри військових і військово-санітарних дисциплін ВФ при 1-му ХМІ. У червні 1941 р. призначений начальником УФЕП-77, яке очолював на протязі всієї війни у складі Західного (до квітня 1944 р.) і 2-го Білоруського фронтів.

Організовував лікування і евакуацію поранених та хворих у фронтовому районі у Московській битві, Білоруській, Східно-Пруській, Берлінській та інших операціях. Після війни - на керівних посадах. Нагороджений вісьмома орденами та медалями. Свій великий практичний досвід у роки війни М.М.Невський узагальнив у книзі «Руководство по железнодорожной эвакуации раненых и больных воинов».

11.07.1945 отримав звання генерал-майора медичної служби. Після війни протягом 20 років (1948-1968) очолював Центральний військовий клінічний госпіталь імені П.В.Мандрики. Помер у 1968 році [18, 19].

Кафедра санітарно-хімічного захисту, клініки і терапії отруйних речовин

Кафедру санітарно-хімічного захисту, клініки і терапії отруйних речовин з початку її організації і до березня 1941 р. очолював військовий лікар 1-го рангу В.М.Шевельов.

Василь Миколайович Шевельов народився 19.02.1901 у с. Хутор Тверської губернії. У Червоній армії з 1923 р. Після закінчення Військово-медичної академії у 1927 р. служив у військовому госпіталі і військах.

У листопаді 1941 р. призначений терапевтом-токсикологом 30 армії Західного фронту ,з квітня 1942 – головний токсиколог цього фронту. У грудні 1941-серпні 1942 – головний токсиколог Калінінського фронту. У подальшому - армійський токсиколог 7-ї Окремої армії і (жовтень-листопад) і 19 армії Карельського фронту. Після війни на адміністративних і викладацьких посадах. Звільнений з армії у 1958 р. [20].

З березя 1941 року цю кафедру очолив професор Б.І.Предтєченський.

Борис Іванович Предтєченський народився 15.11.1896 у с. Вязовка Тамбовської губернії. Закінчив медичний факультет Саратовського університету у 1919 р. У Червоній армії з 1919 р., учасник Громадянської війни. Служив на різних посадах, у тому числі був помічником начальника відділу Військово-санітарного управління Червоної армії, викладачем кафедри санітарно-хімічного захисту Військового факультету при 2-му Московському медичному інституті.

Кафедру у Харкові Б.І.Предтєченський очолював до грудня 1942 р. У подальшому він головний токсиколог Воронезького фронту. З травня 1943 р. і до кінця війни – начальник однойменної кафедри у московському філіалі Військово-медичної академії імені С.М.Кірова. Він же очолив об'єднану кафедру санітарно-хімічного захисту після повернення Академії у 1944 р. до Ленінграду. У 1955-1958 рр. очолював кафедру медичного захисту цієї Академії. Помер у 1958 р. [21, 22].

Кафедра військової епідеміології

Обов'язки професора кафедри епідеміології у 1939-1940 рр. виконував В.М.Краков.

Володимир Маркович Краков народився у 1893 р., у 1925 р. закінчив Харківський медичний інститут. З 1930 до1939 р. працював асистентом і доцентом на кафедрах гігієни і епідеміології ХМІ.

З 1939 виконував обов'язки професора кафедри епідеміології ВФ при 1-му ХМІ, у лютому 1941 р. був призваний до лав Червоної Армії.

З жовтня 1941 р. – армійський епідеміолог 10-ї армії, з 1941 р. – головний епідеміолог Калінінського фронту і з грудня 1942 р. – начальник епідеміологічного відділу санітарно-епідеміологічної лабораторії фронту. З квітня 1944 р – начальник навчальної частини резерву офіцерського складу медичної служби Середньоазіатського військового округу, потім викладач Харківського військово-медичного училища. Підполковник медичної служби, кандидат медичних наук, доцент. Автор більше ніж 20 робіт з гігієни та епідеміології [23].

Кафедра воєнно-польової хірургії

Кафедру воєнно-польової хірургії Факультету у 1940-1941 рр. очолював видатний воєнно-польовий хірург, професор С.Й. Банайтіс, у 1941 р. він був переведений на аналогічну кафедру Куйбишевської військово-медичної академії.

Станіслав Йосипович Банайтіс (1899-1954) закінчив Військово-медичну академію Робітничо-селянської Червоної армії у 1923 р., учень професора В.О.Оппеля. Після закінчення Академії служив у військовому госпіталі та у хірургічній клініці Академії. У квітні-жовтні 1931 р. брав участь у бойових діях проти місцевих повстанців у Середньоазійських республіках. У 1933-1937 рр. – викладач кафедри ВПХ Військово-медичної академії імені С.М.Кірова, у 1938-1940 рр. – викладач на Курсах вдосконалення медичного складу цієї Академії, потім – очолив кафедру ВПХ ВФ при 1-му ХМІ.

С.Й.Банайтіс - учасник Радянсько-фінської війни 1940-1941 рр., де був армійським консультантом-хірургом 7-ї армії. У роки Другої світової війни – головний хірург Західного і 3-го Білоруського фронтів. З червня до листопада 1945 р. – начальник кафедри ВПХ ВМА імені С.М.Кірова. У 1946-1947 рр. – міністр охорони здоров'я Литовської РСР, залишаючись в кадрах Радянської армії. У подальшому знову очолював кафедру ВПХ ВМА імені С.М.Кірова.

С.Й.Банайтіс є автором понад 100 праць, в основному з воєнно-польової хірургії , особливе значення мають праці з травматичного шоку. Разом з П.А.Купріяновим написав «Руководство по военно-полевой хирургии», один з основних редакторів капітальної праці «Опыт советской медицины в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» [24, 25].

Уже будучи у Харкові, за досвідом фінської війни, С.Й.Банайтіс у 1940 р. видав монографію «Организация хирургической помощи раненым в войсковом и армейском тылу». У 1940 р. вийшла також низка його праць, надрукованих у журналі «Военно-санитарное дело»: «Опыт организации хирургической работы в армейской операции» (№ 10), «Борьба с шоком и кровопотерей на ПМП и ДПМ» (№ 10), «Итоги хирургической работы в армейской операции» (№ 11), «Сортировка раненых на ППМ и ДПМ» (№ 11), у яких відображалися різні аспекти хірургічної діяльності автора у Радянсько-фінську війну.

У 12-му номері «Военно-санитарного дела» теж за 1940 рік, з кафедри вийшла стаття викладачів кафедри А.М.Гуревича і М.А.Шамашкіна «Опыт работы кафедры военно-полевой хирургии в лагерных условиях», у якій автори ділились досвідом підготовки слухачів 4-го курсу Факультету під час комплексних занять в таборах з санітарної тактики і воєнно-польової хірургії в об'ємі медичного забезпечення роти і функціонування БМП та ППМ у польових умовах.

С.І.Банайтіс очолював кафедру не довго, у 1941 р. його було призначено начальником однойменної кафедри Куйбишевської Військово-медичної академії.

Викладачем кафедри ВПХ у 1940-1941 рр. був І.А.Крамаров.

Ісаак Абрамович Крамаров народився 1908 р. у м. Мале Висе Подольської губернії – 1959). Після закінчення Одеського медичного інституту у 1931 р. - на науковій та лікувальній роботі. У Червоній армії з 1940 р. – викладач кафедри ВПХ при 1-му ХМІ. З листопада 1941 р. до листопада 1943 р. служив на Західному фронті: армійським хірургом 50-ї армії (до квітня 1942), заступником начальника СЕГ-1800, старшим інспектором-спеціалістом УПЕП-87 (грудень 1942-серпнь 1943) і армійським хірургом 21 армії. Потім був головним хірургом Південного, а з лютого 1945 р. і до кінця війни Південно-Західного фронтів ПВО. Керував хірургами армії у Московській битві, у Смоленській операції. Звільнений з армії у 1945 р. Кандидат медичних наук, автор низки наукових праць. Нагороджений двома орденами [26].

Цікава доля викладача кафедри М.А.Шамашкина.

Модест Абрамович Шамашкін (1895-1972) народився у м. Слонім Гродненської області у родині єврейського вчителя. У 1919 р. закінчив медичний факультет Московського університету, служив лікарем у Червоній армії, очолював перев'язувальний загін. Після Громадянської війни вдосконалювався по хірургії (1921-1922), служив у Москві (лікарем окружної школи інструкторів фізичного виховання, старшим лікарем полку). З 1927 р. – начальник Ярославського військового госпіталю і одночасно начальник його хірургічного відділення, через рік був направлений до 1-го Московського комуністичного військового госпіталю помічником начальника з лікувально-наукової частини. У 1930-1932 рр. вдосконалювався у госпітальній хірургічній клініці професора С.П.Федорова. Там він познайомився з уже відомими хірургами М.М.Єланським та В.М.Шамовим, з останнім пізніше буде співпрацювати. У 1932 р. очолював санітарну службу Забайкальської групи військ, у 1933-1935 рр. – начальник навчального відділу у

Науково-дослідному випробувальному санітарному інституті, який у 1935 р. увійшов до складу Військово-медичної академії. У 1936 р. очолив медико-санітарний відділ Харківського особливого військового округу.

У Харкові військовий лікар 1-го рангу М.А.Шамашкін знову зустрівся з В.М.Шамовим, який очолював кафедру факультетської хірургії 1-го ХМІ. Разом співпрацювали з питань воєнно-польової хірургії, у 1938 р. провели Всеукраїнську науково-практичну конференцію з воєнно-польової хірургії. Перед війною М.А.Шамашкін розпочав роботу над кандидатською дисертацією «Гепарін як стабілізатор крові», яку захистив тільки у 1945 р. У травні 1938 р. його було репресовано, як учасника «воєнно-фашистського заговору», був звільнений з армії. Завдячуючи своєму авторитету у харківських медичних колах, після оправдального вироку, був прийнятий на роботу викладачем кафедри ВПХ ВФ при 1-му ХМІ.

За декілька днів до початку війни бригадного лікаря М.А.Шамашкіна було призначено начальником медичного відділу Прибалтійського особливого військового округу. У роки Другої світової війни був начальником військово-санітарного управління Північно-Західного і 3-го Прибалтійського фронтів. З 1946 р. - генерал-майор медичної служби. У 1946 р. захистив докторську дисертацію «Анализ медицинского обеспечения боевых действий 3-го Прибалтийского фронта». Після війни був начальником Військово-санітарного управління Приволзького військового округу, з 1948 р. – начальник кафедри організації і тактики медичної служби ВМФ при Центральному інституті вдосконалення лікарів (Москва). Звільнений з армії у 1950 р., помер у 1972 р. [27].

У травні 1941 р. начальником кафедри воєнно-польової хірургії призначено кандидата медичних наук, учасника Радянсько-фінської війни, полковника медичної служби (з 1943 р.) Івана Олексійовича Криворотова.

І.О.Криворотов народився 1 жовтня 1897 р. у с. Чугуни Воротинського повіту Нижньогородської губернії у родині фельдшера. З 1918 р. у лавах Червоної армії (рядовий, військовий комісар Бакинського військового госпіталю Окремої Кавказької армії, Тбіліського військового госпіталю). У 1929 р. закінчив Військово-медичну академію, служив молодшим лікарем полку, у 1931-1935 – ад'юнкт, 1935-1941 рр. – викладач кафедри госпітальної і загальної хірургії Військово-медичної академії імені С.М.Кірова. У 1940 р. затверджений у вченому ступені кандидата медичних наук.

У роки Другої світової війни – армійський хірург 10-ї армії, головний хірург Калінінського і 1-го Прибалтійського фронтів, старший хірург УМЕП 1-го Прибалтійського фронту. У 1944 р. йому була присуджено вчений ступінь доктора медичних наук. Після війни – викладач кафедри факультетської хірургії Військово-медичної академії імені С.М.Кірова.

З армії звільнився у 1946 р., працював старшим науковим співробітником у Військово-медичному музеї МО СРСР.

Автор 108 наукових праць, присвячених питанням воєнно-польової хірургії, лікуванню поранень кисті і пальців, проникаючих поранень живота, черепа, опіків тощо [28, 29].

Перед війною у ХМІ було дві кафедри воєнно-польової хірургії. Крім ВФ однойменна кафедра була також у 1-му ХМІ. З 1941 до лютого 1942 р. доцентом цієї кафедри був відомий військовий хірург Арон Маркович Гуревич. Але це вже тема іншого дослідження [30, 31]. З 1933 р. при Харківському інституті вдосконалення лікарів теж працювала кафедра воєнно-польової хірургії, яку у 1938-1941 р. очолював професор Микола Миколайович Милостанов [32].

Кафедри 1-го Харківського медичного інституту, на яких навчалися слухачі військового факультету.

Госпітальну терапію слухачі проходили на кафедрі госпітальної терапії, яку очолював відомий терапевт, професор Євген Абрамович Черніков. Клініка кафедри знаходилась на базі 1-ї міської лікарні у терапевтичному корпусі, займала капітально відремонтоване приміщення терапевтичного відділення на 110 ліжок

Приміщення були добре обладнанні у санітарно-технічному відношенні, влаштований зимовий сад з басейном посередині. На 30-ті роки приходився розквіт клініки. Як і всі інші клінічні кафедри клініка отримала значні асигнування на обладнання сучасною апаратурою й технікою. Палати для хворих невеликі, обладнанні радіоточкою і електричною сигналізацією. Клініка мала власні кабінети електрокардіографії, плетизмографії, для визначення основного обміну, рентгенологічний кабінет, клінічну і біохімічну лабораторії. Була власна аудиторія для читання лекцій, обладнанні навчальні кабінети. Навчання в клініці проводилось для лікувального, педіатричного та військового факультетів. У клініці проходили також вдосконалення лікарі Харківського військового округу [33].

Окремі питання хірургії, крім кафедри ВПХ, викладались на кафедрі госпітальної хірургії (завідувач професор Володимир Йосипович Йост). Очні хвороби вивчались на кафедрі офтальмології (завідувач професор Микола Овсійович Брауншгейн), вона розміщалась в окремому приміщенні, яке побудував для клініки її засновник, знаменитий професор Леонард Леопольдович Гіршман.

Отоларингологію слухачі вивчали на ЛОР-кафедрі, яку перед війною очолював професор Соломон Маркович Компанієць – один з провідних вчених-отоларингологів в Україні, автор підручника з хвороб вуха, горла й носа українською мовою.

Затребуваною кафедрою перед Другою світовою війною стала кафедра ортопедії та травматології, на якій навчались всі 4 факультети інституту, у тому числі військовий. Кафедра розміщувалась в окремому двоповерховому будинку по вулиці Сумській з добре обладнаними операційним блоком, гіпсовим кабінетом, рентгенівським кабінетом, протезно-ортопедичною майстерною, власною амбулаторією. Слухачі мали гарну можливість отримувати практичні навички, у тому числі під час чергувань у клініці.

Слухачі також навчались на кафедрі інфекційних хвороб (завідувач професор Ілля Рафаїлович Брауде), кафедрі дерматології та венерології (завідувач професор Леонід Андріанович Соболєв), кафедрі нервових та душевних хвороб (завідувач академік Віктор Павлович Протопопов)[34].

Випускники Військового факультету

У біографічному довіднику «Военные врачи – участники Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.» містяться короткі відомості щодо випускників ВФ при 1-му ХМІ 1940 та 1941 років. Їх бойовий та професійний шлях був приблизно однаковим: старший лікар полку, дивізійний лікар, бригадний лікар, корпусний лікар. Деякі з них очолювали окремі медико-санітарні батальйони, військові госпіталі, санітарно-епідеміологічні загони та інші військово-санітарні частини і заклади армійського рівня.

Наведемо деякі прізвища цих випускників. Випускники 1940 року: Брунштейн Т.С., Желіховський Є.М., Седлецький А.М., Бородавкін Л.С., Вишневецький Ю.Ю., Голобородько І.М., Дашевський Л.Й., Дрель А.О., Кирюша П.І.; випускники 1941 року: Герасименко Д.Ф., Каменєв Г.С., Карнаух Ю.М.,Краснов М.Д., Смірнов І. С. Більш детальну інформацію про них та інших лікарів можна отримати у вказаному вище біографічному довіднику.

Деякі відомості щодо випускників 1940-1941 рр. ми знайшли в інших джерелах.

Військовий лікар В.Г.Почепцов після закінчення ВМФ у 1941 р. отримав призначення на посаду командира санітарного взводу, брав участь у боях на Північно-Західному фронті, потім у якості лікаря стрілецького полку на Калінінському фронті. Свої спогади виклав у нарисі «Бійці санітарного фронту» [35]. Після закінчення війни В.Г.Почепцов працював на кафедрі госпітальної терапії ХМІ, проводив заняття зі слухачами ВФ.

У 1941 р. зауряд-лікарем випустився з ВМФ Володимир Іванович Агафонов.

В.І.Агафонов пройшов всю війну від старшого лікаря стрілецького полку до бригадного лікаря. Служив у військах Південно-Західного, 2-го та 3-го Українських

фронтів. Приймав участь в битвах за Сталінград, за звільнення Донбасу і Запоріжжя, у Корсунь-Шевченківській і Ясько-Кишенівській наступальних операціях, у звільненні Румунії, Угорщини, Болгарії, Австрії і Чехословаччини.

У 1947 р. завершив свою освіту на ВМФ при Центральному інституті вдосконалення лікарів (Москва), закінчивши Факультет з відзнакою. У 1949 р.поступив до Ад'юнктури цього ВМФ на кафедру військової епідеміології. У 1952 р. захистив кандидатську дисертацію, призначений викладачем на цій же кафедрі. З 1957 і до 1984 р. служив у ЦВМУ, де пройшов посади від епідеміолога санітарно-епідеміологічного управління до головного епідеміолога МО СРСР (1968-1984).

В.І.Агафонов автор більше ніж 150 наукових праць, 4 монографій, співавтор 3 підручників з військової епідеміології. Він лауреат Державної премії СРСР, доктор медичних наук, заслужений лікар РСФСР, генерал-майор медичної служби [36].

Випускник Факультету 1940 р. Олександр Іосилевич перед початком війни служив лікарем у військовій частині, яка знаходилась у Ризі. В одному з перших боїв з німцями О.Іосилевич попав до полону. Перебуваючи у низці таборів, змінив прізвище на українське (взяв прізвище свого шкільного вчителя з української мови Григоровського), інакше, як єврея, його чекала неминуча смерть. Кінцевим його концтабором став Маутхаузен, де був призначений до табірного лазарету. Крім надання медичної допомоги в'язням, організував підпілля у таборі. До травня 1945 р. в лазареті накопичилося біля семи тисяч осіб. Більшість з них були дуже знесилені, але ті, що могли тримати в руках зброю, були готові до спротиву. Коли 5 травня 1945 р. перед табором появився радянський танк-розвідник, піднялося повстання. Було обеззброєно охорону, над табором в'язні підняли прапори своїх держав. 7 травня полонених звільнила регулярна частина американської армії. О.Іосилевич займався евакуацією хворих бувших в'язнів у стаціонарні госпіталі. У серпні 1945 р. він зустрівся зі слухачем ВФ при 1-му ХМІ М.А.Марченко, який на той час був начальником санітарної служби дивізії, і перейшов на службу до цієї дивізії. Після війни О.Іосилевич працював лікарем-фтизіатром у Харкові [37].

Арнольді Дмитро Дмитрович закінчив ВФ у 1941 р. як старший лікар полку брав участь в обороні Москви, пізніше був командиром медсанбату і дивізійним лікарем.

Д.Д.Арнольді відзначився, коли у лютому 1945 р. німецький підрозділ, вирвавшись з оточення під м. Ландсберг (Східна Прусія), увірвався до м. Грюнвальд, де було розгорнуто 288-й Окремий медико-санітарний батальйон 88-ї стрілецької дивізії, дивізійним лікарем якої був Д.Д.Арнольді. Не дивлячись, що медико-санітарний батальйон мав чіткі ознаки лікувального закладу, фашисти стали вбивати поранених та медичний персонал. У цей час захист поранених від озвірілих німців очолив Д.Д.Арнольді, організувавши кругову оборону. Сили були не рівні. Майор медичної служби Д.Д.Арнольді загинув у рукопашному бою [38].

Начальником військової кафедри Мінського медичного інституту у 1961-1975 рр. був випускник ВФ при 1-му ХМІ 1940 року полковник медичної служби Перепелиця Іван Тимофійович (1917-1992).

І.Т.Перепелиця народився він на Сумщині, до зарахування на ВФ навчався у 2-му ХМІ у 1935-1939 рр. ВФ закінчив у 1940 р. Службу розпочав старшим лікарем полку у Рогачові (Білоруський військовий округ), де його застала війна. У роки Другої світової війни - старший лікар полку, командир медичної роти медико-санітарного батальйону, начальник лікувально-евакуаційного відділення санітарного відділу армії. Після війни – начальник лазарету Харківського танкового училища (1946-1951), потім на керівних посадах військово-медичної служби армійської ланки, начальник навчальної частини військової кафедри Мінського медичного інституту, начальник цієї кафедри. Нагороджений 4 бойовими орденами. Помер у Мінську [39].

Таким чином, ВФ при 1-му ХМІ зіграв певну роль у підготовці військових лікарів для

армії у найважчий період Другої світової війни. Набутий досвід став підґрунтям для організації після війни Військово-медичного факультету при Харківському медичному інституті.

Надіємось, що до розпочатої роботи з вивчення діяльності ВФ при 1-му ХМІ та пошуків відомостей щодо його викладачів та вихованців приєднаються інші дослідники.

Література

1. Лукашевич Д., Эпштейн О. Военно-медицинское образование. В кн.: Энциклопедический словарь военной медицины. Главн. редактор Е.И.Смирнов. Том первый. – М., 1948. – с. 900-905. 2.Георгиевский А.С., Шалаев Н.Ф. Репрессии против руководителей медицинской службы Красной Армии в 30-е годы/ /Военно-медицинский журнал. – 1992. - № 1. – с. 73-78.

3. О переподчинении военных академий, училищ и школ главным управлениям НКО СССР и расформировании Управления высших учебных заведений Красной Армии. Електронний ресурс. Режим доступу: https// ru.m.wikisource.org<wiki>При…

4. Иванов Н.Г., Георгиевский А.С., Лобастов О.С. Советское здравоохранение и военная медицина в Великую Отечественную войну 1941-1945 гг. – Л., 1985. – 303 с.

5. Гончаров П.П. Очерки истории Военно-медицинской академии в послеоктябрьский период. – Л., 1968. – с. 140.

6. Смирнов Е.И. Фронтовое милосердие. Електронний ресурс. Режим доступу: militera.lib.ru/ memo/…/smirnov…/index.

7. Российская Военно-медицинская академия (1798-1998). Гл. ред. Ю.Л.Шевченко. – СПб., 1998. – с. 50-51.

8. Воронцов М.П. Из истории Военно-медицинского факультета Харьковского медицинского института. Вустами спогадів і пам‘яті. Вища медична школа Харківщини в роки Другої світової війни. Видання друге. За загальною редакцією В.М.Лісового і Ж.М.Перцевої. – Харків, 2015. - С. 138-142.

9. Берлин П. Военный факультет. У кн.: Энциклопедический словарь военной медицины. Главн. редактор Е.И.Смирнов. Том первый. – М., 1946. – с. 953-956.

10. Военные врачи – участники Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Частина 1.– СПб., 1995. - с. 66.

11. Советские военные врачи. Краткий биографический справочник. А-Л. Часть 1. – Л., 1967. – с. 90.

12. Большая медицинская энциклопедия. Главн. ред. Б.В.Петровский. Том 23. Издание третье. - М., 1984. – с. 97.

13. Кнопов М.Ш.,Тарануха В.К. Видный историк отечественной военной медицины (к 100-летию со дня рождения А.Семеки//Проблемы социальной гигиены. – 2006. - № 2. – с. 58-59).

14. Военные врачи - участники Великой Отечественной войны. Краткий биографический справочник. Часть 2. М-Я. – СПб., 1996.

15. Список репрессированных высших командиров и начальников Вооруженных Сил СССР (1935-1945). Википедия. Електронний ресурс. Режим доступу: https:// ru.m.wikipedia.org>wiki.

16. Марченко М.А. Так началась война. Вустами спогадів і пам’яті. Вища медична школа Харківщини в роки Другої світової війни. Видання друге. За загальною редакцією В.М.Лісового і Ж.М.Перцевої. – Харків, 2015. - С.43-47.

17. Полковов С.В. К 60-летию Великой Победы. Електронний ресурс. Режим доступу: www.sgmu.ru/news/paper/2005/03/art04.ht.

18. Военные врачи – учасники Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Краткий биографический справочник. Часть 2. М-Я. – СПб., - 1996.

19. Ишутин О.С. К 120-летию со дня рождения Николая Михайловича Невского. Електронний ресурс. Режим доступу: www.bsmu.by/militarymedicine/ 3beceebb10a4ab4ae51e9b148da0...).

20. Военные врачи – участники Великой Отечественной войны. Краткий биографический словарь. Часть 2. М-Я. – СПб., 1996. – без стор.

21. Военные врачи – участники Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. краткий биографический справочник. Часть 2. М-Я. – СПб., 1996. – без стор.

22. Кафедра военной токсикологии и медицинской защиты. Военно-медицинская академия имени С.М.Кирова. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.vmeda.org>Кафедры.

23. Советские военные врачи. Краткий биографический справочник. А-Л. Часть 1. – Л., 1967. – с. 247.

24. Советские военные врачи. Краткий биографический справочник. А-Л. Часть 1. – Л., 1967. – с. 40.

25. Долинин В.А. Банайтис Станислав Иосифович. Большая медицинская энциклопедия. Гл. ред. Б.В.Петровский. Том 2. Издание третье. – М., 1975. – с. 547).

26. Военные врачи – участники Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Часть 1. – СПб., - с. 207.

27. Игнатович Ф.И. Генерал-майор медицинской службы М.А.Шамашкин и его деятельность по сохранению жизни и здоровья воинов. Електронний ресурс. Режим доступу: elib.grsmu.by/bitstream/handle/filfs/204/115-119.pdf?sequence=1…

28. Алексанян И.В., Кнопов М.Ш. Главные хирурги фронтов и флотов в Великую Отечественную войну 1941-1945 гг.» - М., 1985. – с. 163-165.

29. Советские военные врачи. Краткий биографический справочник. А-Л. Часть 1. – Л., 1967. – с. 252.

30. Алексанян И.В., Кнопов М.Ш. Главные хирурги фронтов и флотов в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. – М., 1985. – с. 105, 132, 165.

31. Очерки истории Харьковского медицинского института. Ответств. ред. Б.А.Задорожный. – Харьков, 1969. – с. 184.

32. Перцева Ж.М. Милостанов Микола Миколайович. Електронний ресурс. Режим доступу: repo.khmu.edu.ua>bistream>Милостанов Ми…

33. Історія Харківського державного медичного університету. 200 років. За ред.. А.Я.Циганенка. – Харків, 2005. – с. 358.

34. Там же. – с. 427, 433, 457, 485, 503, 546, 550, 557.

35. Почепцов В.Г. Бійці санітарного фронту. У кн.: Історія в історіях: харків. вища мед. шк. у спогадах, документах і фотографіях. За заг. ред. В.М.Лісового, Ж.М.Перцевої. - Харків, 2015. – с. 216-217).

36. Хроника. Владимир Иванович Агафонов (к 70-летию со дня рождения)//Военно-медицинский журнал. – 1989. - № 9. – с. 71-72.

37. Перцева Ж.Н. Победили смерть. Електронний ресурс. Режим доступу: repo.knmu.edu.ua/bitstream/123456789/3533/1/Иосилевич%2028…

38. Карасьов И. Подвиг в Грюнвальде. У кн.: Вустами спогадів і памяті. Вища медична школа Харківщини в роки Другої світової війни. Видання друге. За загальною редакцією В.М.Лісового і Ж.М.Перцевої. – Харків, 2015. - С.110-113.

39. Белорусский государственный медицинский институт. История. Електронный ресурс. Режим доступу: www.bsmu.by/page/3/397/ .